

The article devotes problem of long vowel sounds in Turk languages and second long vowel sounds in Kyrgyz language had shown widely. The author showing second long vowel sounds in Kyrgyz language, opinions the history of vowel sounds, charactering first and second long vowel sounds in turkology. Charactering long vowel sounds in Turk languages, the examples from Altai, harass, Turkmen, tuba languages had asked. On the base language materials of Kyrgyz language there six long vowel sounds in Kyrgyz language and it's using in bases and affixes have showing.

ӘОЖ 811:811.512.122

А.Қ.Сейілхан

Д.Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік техникалық университеті, Өскемен

Ғаламның тілдік бейнесіндегі қазақтың көркемдік танымы

Мақалада қазақ халқының адам санасындағы көрініспен тығыз байланысты көркемдік танымындағы ғаламның тілдік бейнесі сөз болады. Әрбір ұлт ғаламның бейнесін сол халықтың географиялық, этнографиялық, тілдік-мәдени мәнімен байланысты сипаттап, көрсете алады.

Кілтті сөздер: тіл, ойлау сана, ғаламның тілдік бейнесі, тіл мен сана, сөз өнері, тілдің мәні, қоршаған орта, шындық болмыс, адамның әлемді тануы.

Тіл таным негізінде түзілген әлем туралы біліммен, оның адам санасындағы көрінісімен тығыз байланысты. Тіл арқылы көріністен сана қалыптасады. Тіл мен сана арасындағы сабақтастықты ғалым А.Байтұрсынұлы: «Сөз өнері адам санасының үш негізіне тіреледі: 1) ақылға, 2) қиялға, 3) көңілге. Ақыл ісі — аңдау, яғни нәрселердің жайын ұғыну, тану, ақылға салып ойлау, қиял ісі — меңзеу, яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бейнесіне ұқсату, бейнелеу, суреттеп ойлау; көңіл ісі — түю, талғау. Тілдің міндеті — ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түюін түйгенінше айтуға жараяу. Мұның бәріне жұмсай білетін адамы табылса, тіл шама-қадарынша жарайды. Бірақ тілді жұмсай білетін адам табылуы қиын. Ойын ойлаған қалпында, қиялын меңзеген түрінде, көңілдің түйгенін түйген күйінде тілмен айтып, басқаларға айтпай білдіруге көп шеберлік керек», — деп жазады [1].

Расында да, адамды тілінен тыс сипаттау мүмкін емес. Тілдің мәні мен өзіндік ерекшеліктері адам және оның әлемге құралы ретінде қызмет етеді. Адам баласы тілді меңгермей тұрып, өз денгейінде ғаламмен танысады, сезім мүшелері арқылы болмыстағы құбылыстардың сырын түсінеді, ғалам туралы ақпараттарды санасына жинақтайды, құбылыстардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтайды, ойша таразылайды. Уақыт өткен сайын алдыңғы мәліметтер жаңа ақпараттар жүйесімен толығып, санада ғаламдық бейненің қалыптасуына түрткі болады. Осы құбылыстың адам тіліндегі бейнесі туралы ойлар неміс ғалымы Л.Вейсгербер еңбектерінде қарастырылған. Автор ғаламның тілдік бейнесі халықтың ғаламды танып-түйсіну тәсілі және болмыс туралы білімнің кодталу жолы арқылы түзіледі деп көрсетеді.

Адам дүниетанымының басты элементі — ғалам бейнесі. Онда адамның дүниені тануының негізгі көріністері жинақталған. «Ғаламның тілдік бейнесі» күрделі ұғымдық құрылым болғандықтан, оның болмысын әр зерттеуші өзіндік баға береді. Бұл жерде «Дүниенің суреті» адам санасында эволюциялық жолмен дамып, шыңдалып келе жатқан тілдік категория екенін ескереміз. «Ғаламның тілдік бейнесінің» шығу тарихы ежелгі философтар еңбектерінен бастау алады. Тіл және ойлаудың өзара қатынасы қарастырылған кезде сөздер, олардың мағыналары адам тілінде бөлек түсінік, өзіндік танымдық әлем құрайды. Дерексіз, деректі ұғымдар бірлесіп келіп, индивид тіліндегі қоршаған ортаға, өз ұлтына деген көзқарасын білдіреді. Сигналдық жүйе адамға әсер еткенде қоршаған ортаның, оның заттары және құбылыстарының ең елеулі белгілері сақталып, дерексізденіп мағына құрылымының ерекше бөлігіне айналып бекиді. Мағыналар ірілі-ұсақты жүйешелерден тұратын өзіндік қойма іспетті әлем түзеді, бұның шығар бастауы — қоршаған әлем. Бұл ой турасында тілші А.Ислам: «Адам қоршаған ортаны ойлау арқылы танып біледі және ол адам санасында көрініс табады. Адамның шындықты танып білуі, ой арқылы жүзеге асса, тіл — ойдың бейнелеу қызметінің нәтижесін

бекітудің құралы ретінде қызмет етеді. Бұл — жалпыға ортақ таным, өйткені табиғаты жағынан адамзат бірдей болса, таным қызметі де, оның механизмдері де ортақ құбылыс екені де мәлім. Қандай да тіл өзіндік тілдік құрылымы және тілдік үлгілері жағынан әр түрлі болғанымен, тілдік болмысты түсінуге келген ортақ танымдық дүниелерден тұрады», — деп көрсеткен [2].

Орыс тіл білімінде «ғаламның тілдік бейнесі» мәселесі кешенді зерттеліп келеді. Әсіресе Ю.Н.Караулов, В.А.Маслова, Ю.Д.Апресян, Н.В.Уфимцева, В.И.Постовалова, Е.С.Кубрякова, Г.В.Колшанский, С.А.Васильева, Н.И.Сукаленко, Г.А.Грутян сынды ғалымдардың еңбектерінде кеңінен қарастырылуда. Осы ретте ғалым Г.В.Колшанский ғаламның тілдік бейнесіне мынадай анықтама береді: «Шынайы, тілдік емес, әр түрлі топтағы адамдардың тарихи, жағрафиялық, мәдени және басқа да факторлар ықпалымен біртұтас объективті әлем шеңберінде жүзеге асқан танымдық қызметінің көрінісі», — деп сипатталады [3]. Қоршаған орта, шындық болмыс — адамның әлемді тануы, яғни таным — тіл — ойлау — ғаламның тілдік бейнесі.

Тілші-ғалым В.А.Маслова ғаламның тілдік бейнесі туралы мынадай теориялық тұжырымға тоқталған: «Термин «языковая картина мира» — это не более чем метафора, ибо в реальности специфические особенности национального языка, в которых зафиксирован уникальный общественно-исторический опыт определенной национальной общности людей, создают для носителей этого языка не какую-то иную, неповторимую картину мира, отличную от объективно существующей, а лишь специфическую окраску этого мира, обусловленную национальной значимостью предметов, явлений, процессов, избирательным отношением к ним, которое порождается спецификой деятельности, образа жизни и национальной культуры данного народа» [4].

Ғаламның тілдік бейнесі әр тілде түрліше көрініс табады. Себебі индивид сол тілдің семантикалық базасында тілді меңгереді. Осы кезде тілдегі мәдени құндылықтар сөздердің мәні арқылы ұлттық мінез бен ұлттық менталитетті қалыптастырады десек, тілші-ғалым Г.Смағұлова айтылған жайт турасында: «Тіл бір адамның меншігі емес десек те, сол тілде сөйлейтін жеке адам өз ұлтының бүкіл бітім-болмысы, өмірлік тәжірибесін, дәстүрлерін меңгеру, сіңіру арқылы ол да аз тарапынан ұжымдық мәдениетке үлесін қосады. Осындай ерекшеліктер арқылы тұлға ретінде ұлт өкілі боп сақталады», — деп көрсеткен [5].

Адам қашанда әлемді танып, ондағы өз орнын айқындауға талаптанады. Ғалам бейнесінің адам өмірімен біртұтастығын тілші О.Жұбаева: «Ғаламның тілдік бейнесі негізінен субъективті сипатта, себебі онда нақты бір адамның көзқарасы, дүниетанымы көрінеді. Ол атадан балаға берілетін категориялар жүйесі арқылы белгілі бір код құрап, дайын күйінде қабылданылып отырады. Адам өзіне дейінгі жинақталған білім қорын қабылдау арқылы этномәдени қауымдастықтың өмір тәжірибелерін де қабылдайды», — деп тұжырымдаған [6].

Әр халықтың тарихи, жағрафиялық, мәдени және басқа да факторлар ықпалымен біртұтас объективті әлем шеңберінде жүзеге асқан танымдық қызметінің көрінісі қазақтың дәстүрлі мәдениетінің кепілі деуге болады. Халқымыз көркемдік танымның негізін дүниедегі сұлулық пен әсемдіктен таныған. Осы ойымызды ғалым Ш.Әлібеков былайша толықтырады: «Қазақ халқының өнер тарихында эстетика ғылымы туа қойды демесек те, сұлулық пен өнер жайлы пайымдаулардың болғаны хақ» [7].

Қазақтың көркемдік әлемі туралы ғалым К.Қазыханова: «Наиболее наглядно эстетическая оценка действительности проступает в художественном творчестве народа, в его представлении о прекрасном. Из всех эстетических категорий наибольшее развитие в художественном творчестве казахов получила категория прекрасного. Прекрасными в представлении казахов того периода были все красивые, изящные объекты как природы, так и общества», — деп көрсетеді [8].

Автор халықтың эстетикалық талғамы көркемдік қол өнерінде сақталып, табиғатпен үндес деп бағалаған.

Асылында, өмірді әсемдік арқылы танудың бір жолы — асыл сөздің астарында. Сөз арқылы адамзат дүниені танып, рухани ләззатқа бөленеді, яғни тіл — сұлулық сезімін адам бойына дарытатын қасиетімен де бағалы деуге болады. Осы ой жайында ғалым В. фон Гумбольдт: «... язык усиливает наши впечатления от красоты в природе, еще и не зависимо от этих впечатлений воздействуя со своей стороны одной лишь мелодией речи на нашу душевную настроенность», — деп көрсетеді [9].

Әлемдік өркениет кеңістігіндегі жаһандану үрдісіне сай тіл біліміндегі зерттеулер бағытының кешенді де интеграциялық сипаты тіл мен мәдениет сабақтастығының мәнін кешенді түрде анықтап отыр. Оның нақты көрінісін — «ғаламның тілдік бейнесінен» танимыз. Әр тілдегі ғалам бейнесі

адамның әлемге көзқарасымен байланыста қалыптасса, екіншіден, мәдениеті орныққан әр тілдегі әлем моделіне қоғамдағы ұлттық «әлем бейнесі» жалғасады деуге болады.

Кез келген ұлт өзінің әлемге деген көзқарасын, дүниетанымын, өзіндік «әлем бейнесін» тілдің қызметі арқылы қалыптастырып, өз әлемін өмір сүру дағдысы, дүниетанымы, мінез-құлқына сай өз ерекшелігімен «әлем картинасын» өзгеше қалыптастырады. Осы ретте қазақтың кең даласы — мәдениет пен тіл бірлігі, әдет-ғұрып, салт-сана тұтастығының негізі десек, соның бір белесі — қазақтың көшпелі мәдениетінен көрінеді.

Тіл білімінде қазақ этносының таным-парасатын, дүниетанымы мен мәдениетін тіл арқылы тану — ең маңызды мәселелердің бірі. «Әрбір этноста мәдениет элементінің сыртқы көрінісі мен «ішкі» мазмұнында ерекшелік бар. Мағынасына байланысты барлық мәдени құбылыстар өзіндік екіжақтылыққа ие: өзінің «сыртқы» көрінісімен қатар, олардың «екінші өмірі» бар [10;7].

Халық өміріндегі әсемдіктің барша көріністерін қазақтың көш салтанатынан көреміз. Көшпенділер (қазақ) өмірінің әсемдік әлемі табиғатпен біте қайнасқан. Ал, табиғат пен адам арасындағы қатынас ғасырлар бойы көшпенді халықтың мәдениетіне арқау болып, олардың өмір салты мен ұлттық ерекшелігін танытып келеді. Қазақ халқының көшіп-қонудағы ел тіршілігінің қарбалас сәті мен оның қызығы туралы шетел саяхатшыларының жазба естеліктерінде сақталған. Мәселен, поляк саяхатшысы Б.Залесский «Қазақ сахарасына саяхат» еңбегінде көш әсемдігін өте қызықты деректермен келтірген: «Жабырқау жатқанына қарамай, осынау өлкенің өз сұлулығы бар. Құдай өзі жаратқан әр түкпірге әр түрлі әдемілікті еншілеп беруді әсте ұмытпайды. Еуропалық тіршілікті еске салар мұнда ештеңе болмаса да, тағдыр тәлкегі қуалап Батыстан келген адамды осынау сұлулықтың өзі-ақ тәнті етер еді... Бұл бір ғажап көрініс: олар көш кезінде жасана киінеді, ең әдемі киімдер, әсіресе байлардың алтын зерлі шапандарын осы кезде көруге болады. Дала кемесі — түйеге мінген қазақтардың ырғаң-ырғаң жүрісін теңіздің кемеңі шайқауына балауға болады. Үйдің ең қымбатты қазынасы салынған дүние-мүліктер түгелдей түйеге артылады. Кедей-кепшіктің малдарды айдаған үндері, иттердің бір-бірімен таласып ырылдасқандары — бәрі-бәрі қосылып, көш думанын арттыра түседі» [11, 12; 27]. Қисса-дастандарда көшпеліктің сипаты:

*Көш сәулетін қараса,
Сексен түйе қомдаған,
Сексен түйе үстінде,
Алтынды жағдан орнаған,
Асфаһани кілем бар
Жібектен гүлін торлаған... —*

деп жырланады.

Тіл аралық көпір ретінде қызмет еткенде ғана, тілдегі ғалам бейнесі мен қоршаған ортадағы заттар мен құбылыстар бейнесі бір-бірімен байланыста, адам арқылы, оның ішінде тіл арқылы айқындық дәрежесіне түседі. Осыдан ғаламның тілдік бейнесінің өзіндік тарихи-қоғамдық тәжірибесін, ұлттық құндылықтардың мәдени-этникалық болмысын, рухани құндылықтардың орнын байқауға болады.

Осы ретте көш бойындағы әдемі құбылысты көш жүктерін артқан жануарлардың әбзелдерінен де көреміз. Көш түйесін сәндеуді тілімізде «қомдау» деп атайды. Қом — түйенің өркешінен төмен қарай жайылатын майлы қыртыс (КТТС). Көш түйесін қомдау — қазақ тұрмысындағы әсем көріністердің бірі. Қомның өзіне түрлі-түсті тоқылған кілемдерді пайдаланған.

Табиғатпен жарасым тапқан қазақ халқының көшпелік өмірі туралы этнограф-ғалым Ө.Жәнібек «Уақыт керуені» еңбегінде: «Маусымдық жайылымдарға көшіп-қону қожалық етудің дала жағдайындағы тиімді түрі болған. Жолдың қиындығына қарамастан, жазғы көш малшы қауым өмірінің ең бір қызғылықты кезеңі болған. Мал шүйгін шөпке семіріп, қонданатын да, жұрт марқаға тойынып, қымыз бен сүт ішіп, ашық аспан астында, кәусар ауада бірнеше ай қамсыз-мұңсыз өмір сүруге мүмкіндік алатын. Жазғы жайлау — құда түсіп, қыз ұзату, ән-жыр әуелеп төгілетін ойын-сауық маусымы болған. Сондықтан да саржаздың сән-салтанатты көші ән-жырға қосылып, тұрмыстық-салттық дастандарда майын тамыза жырланған», — деп жазады [10; 35].

Көш әсемдігін арттыратын, халқымыздың әсемдіктегі танымын әшкерелей түсетін тағы бір бұйым бар. Ол «көш сырмақ» деп аталады, яғни көші-қон кезінде түйеге артқан жүктің үстіне сәндік үшін жабылатын сырмақ. «Көш сырмақтар көлемі 3–4 метрдей көлемде көштің сәнін арттыру мақсатымен арнайы жасалып, әдемілігі жағынан кілемнен кем түспеген. Оны күнделікті төсеніш

ретінде пайдаланбаған, тек қажетті жағдайда ғана төрге «бір салар» бұйым ретінде қолданған» [12; 18].

Қазақ этносының ғаламның тілдік бейнесіндегі әсемдікке ұмтылған танымдық болмысын көш дәстүріндегі бірқатар салттардан тануға болады. Бұл құбылыс қыз ұзату салтымен байланысты. Қыздың жасау-жабдығын артқан көшті ата-бабаларымыз «қыз көші» деп атаған. Қыз ауылынан бір көш жер шыққанан кейін атаулы көш «келіншек көші» деп аталған. Келіншек көшінің келе жатқанын білетін жолдағы ауыл қыз-келіншектері, жастары оны тоқтатып «түйемұрындық» кәдесін алып, батасын беріп, «жол болсын» айтып шығарып салады.

Халық танымында қазақтың қыз ұзатудан басқа жаңа туған нәрестеге ат қою салтында да өзіндік ырымдар мен әдет-ғұрыптардың сақталғанын байқаймыз. Сол есімдердің бірі көш салтымен байланысқан, ұлттық мазмұны бар адам есімдері. Жаңа қонысқа жеткенге дейін көш бойы дүниеге келген балаға атам қазақ *Көшежан, Көшер, Көшбасар, Көшбике, Көшімбек, Көшім, Көшімбай* сынды есімдерді қойған.

Ғаламның тілдік бейнесі — әмбебап бірлік ретінде, тілдік тұлғаға тән барлық қасиеттердің айқын суреті ретінде, тілдік тұлға ретінде өмір сүретін категория. Бұған субъектінің қоршаған ортаға деген бағалаушылық позициясы да енеді, ол өз кезегінде қоршаған орта, ұлттық салт-дәстүрлер, әдет-ғұрыптар т.б. тілдік тұлғада бағаланған түрге еніп бейнеленеді. Ол адам тіліндегі ойлаудың, танымның, рухани болмыс-бітімінің, мәдениеттік құндылықтары барлық деңгей мен дәрежесін көрсетеді.

Қорыта келгенде, ғалам бейнесі адам санасында тұтас күйінде қайталанып өмір сүреді. Оны жүзеге асыратын, объективтендіретін форма да — тіл. Ол арқылы адам баласының тілі «адам — әлем» қатынасының нәтижесінде жалпы адамзат атаулыға ортақ әлемдік бейне, яғни «тіл — ойлау» бірлігінің көрінісімен сипатталады. Яғни ойлау мен тіл бір-бірімен өзара тығыз байланыста болады. Әлемнің тілдік бейнесі арқылы ғасырлар бойында өзіндік дүниетанымымен дараланған қазақ халқының ғажап болмысының талай сыры әлі де індетте зерттеуді қажет етеді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Байтұрсынұлы А.* Ақ жол: өлеңдер мен тәржімелер, публицистикалық мақалалар және әдеби зерттеу / Құраст. Р.Нұрғалиев. — Алматы: Жалын, 1991. — 343-б.
- 2 *Ислам А.* Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті: Филол. ғыл. д-ры ... дис. автореф. — Алматы, 2004. — 13-б.
- 3 *Колианский В.Г.* Объективная КМ в познании и языке. — М., 1990. — С. 31.
- 4 *Маслова В.А.* Лингвокультурология. — М.: Академия, 2001. — С. 66.
- 5 *Смағұлова Г.Н.* Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. — Алматы: Ғылым, 1998. — С. 145.
- 6 *Жұбаева О.Қ.* Кемеңгерұлының тілтанымдық мұрасы мен лингвистикалық тұжырымдамалары: Филол. ғыл. канд. ... дис. автореф. — Алматы, 2004. — 13-б.
- 7 *Әлібеков Ш.* Қазақ фольклорының эстетикасы: Филол. ғыл. канд. дис. — Алматы, 1992. — 8-б.
- 8 *Казыханова Б.Р.* Эстетическая культура казахского народа. — Алма-Ата: Казахстан, 1973. — С. 63.
- 9 *Гумбольдт В.* Язык и философия культуры. — М., 1985. — С. 81.
- 10 *Жәнібек Ө.* Уақыт керуені. — Алматы: Жазушы, 1992. — 192 б.
- 11 *Залесский Б.* Қазақ сахарасына саяхат. — Алматы: Өнер, 1991. — 132 б.
- 12 *Әлімжанова А.* Қазақ тіліндегі әйел қолөнеріне байланысты халықтық лексиканың этнолингвистикалық сипаты: Филол. ғыл. канд. ... дис. автореф. — Алматы, 2008. — 30 б.

А.К.Сейілхан

Казашское художественное познание в языковой картине мира

В статье осуществлен анализ языковой картины мира в мировидении казахского народа. В основе концепции автора лежит мысль о том, что каждый этнос характеризуется своеобразием восприятия мира, отображаемым в языке.

This article is devoted to the linguistic world image in the outlook of the Kazakh people. Basic element of the human beings world outlook is the image of the world. The image of the world in every ethnic group has its own representation. It is closely related to the geographical, ethnographic, cultural-linguistic essence of every nation.